

Marcin Jastrzębski
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszcy

Wolność myśli, sumienia i religii

1. Wprowadzenie

Wolność religii jest jednym z pierwszych uprawnień jednostki, które zostało uznane na gruncie prawa narodów. Pojawiło się ono w kontekście ochrony mniejszości religijnych w takich traktatach, jak pokój augsburski z 1555 r. z powszechnie znaną zasadą *cuius regio eius religio*, pokój westfalski z 1648 r., traktat oliwski z 1660 r. czy traktat paryski z 1763 r.¹ Współcześnie wolność religii łączona jest zazwyczaj w aktach prawa międzynarodowego i krajowego ze swobodą myśli i sumienia². Wolność myśli, sumienia i religii jest obecnie jedną z najważniejszych swobód wyrażanych zarówno na gruncie międzynarodowych praw człowieka, jak i w polskim systemie prawnym. Uważa się, iż te trzy wolności „są fundamentami zachodniej ideologii praw człowieka. Pierwsze dwie są elementami niezbędnymi dla prawidłowego funkcjonowania demokracji, a wszystkie trzy tworzą zasady szacunku dla jednostki”³.

Przed szczegółową rekonstrukcją zakresu omawianej swobody w międzynarodowym i polskim systemach ochrony praw człowieka konieczne jest wyjaśnienie podstawowych terminów wymienionych w tytule niniejszego artykułu, składających się na opisywane uprawnienie. Wolność myśli jest naturalną konsekwencją postrzegania człowieka jako istoty myślącej, zdolnej do samodzielnego podejmowania sądów wartościujących, którymi są właśnie myśli jednostki⁴. Geneza terminu „sumienie” (łac. *conscientia*, ang. *conscience*), wywodzona na płaszczyźnie etymologicznej, prowadzi do wniosku, iż słowo to pochodzi z łacińskiego zwrotu *cum alio scientia*, czyli „z osobną, odrębną wiedzą”. Z kolei słowiański termin „sumienie” oznacza „wątpienie” czy „podejrzewanie czegoś”. Wynika z tego, że sumienie to posiadanie własnego światopoglądu, na który składa się „zespół przekonań, sądów, ocen i norm oraz postaw, porządkujących postępowanie względem siebie i otoczenia”⁵.

¹ T. Jasudowicz, M. Lubiszewski, *Geneza ochrony praw człowieka*, w: B. Gronowska i in., *Prawa człowieka i ich ochrona*, TNOiK, Toruń 2005, s. 41.

² Wyjątkami w systemie międzynarodowych praw człowieka są Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, która w art. 12 formułuje wolność sumienia i religii, a wolność myśli łączy ze swobodą wypowiedzi w art. 13, oraz Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów, statuująca *explicite* w art. 8 wolność sumienia, wyznania i swobodnego praktykowania religii. Tłumaczenia polskie obu traktatów zawarte są w książce *Prawa Człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, oprac. B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, TNOiK, Toruń 1993.

³ D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak, *Law and Practice of The European Convention on Human Rights and The European Social Charter*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1996, s. 263.

⁴ R. Mizerski, *Wolność ekspresji*, w: B. Gronowska i in., *op. cit.*, s. 330–331.

⁵ K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, w: B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, C. H. Beck, Warszawa 2002, s. 437. Podobne brzmienie ma definicja terminu „sumienie” wypracowana przez Podkomisję ds. Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości ONZ. Przez „sumienie” rozumie ona „szczerze etyczne przekonania, które mogą być inspirowane poglądami religijnymi i huma-

Z kolei termin „religia”, jako bardzo istotny dla egzystencji większości jednostek, ale również całych społeczeństw, doczekał się bardzo wielu definicji. Nie wdając się w szczegółową analizę, można zacytować jedną z klasycznych definicji religii autorstwa Emila Durkheima. Stwierdza on: „Religia jest systemem powiązanych ze sobą wierzeń i praktyk odnoszących się do rzeczy świętych, to znaczy rzeczy wyodrębnionych i zakazanych wierzeń i praktyk łączących wszystkich wyznawców w jedną wspólnotę moralną zwaną kościołem”⁶. Należy także odnotować pewien spór istniejący w polskiej doktrynie prawa, dotyczący używania zamiast terminu „religia” bliskoznacznego wyrazu „wyznanie”. Część autorów twierdzi, iż to ostatnie słowo jest bardziej adekwatne, gdyż swoim zakresem obejmuje także oprócz religii np. pewną filozofię⁷.

Ta dychotomia stanowi problem na gruncie polskiego systemu prawnego, gdyż w części starszych regulacji, takich jak np. ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁸ czy oficjalne tłumaczenia nazwy omawianej wolności w konwencjach międzynarodowych⁹, używa się terminu „wyznanie” zamiast „religia”, podczas gdy w konstytucyjnej regulacji omawianej wolności zawartej w art. 53 Konstytucji¹⁰ użyto drugiej ze wspomnianych nazw. W praktyce jednak, przy odpowiedniej wykładni tego przepisu, rozróżnienie to nie powinno mieć daleko idących skutków.

Część autorów, takich jak np. Tadeusz Jasudowicz, powołując się na treść Zasady VII dekalogu Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (dalej: AK KBWE) oraz na klauzule limitacyjne art. 18 ust. 3 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (dalej: MPPOiP) oraz art. 9 ust. 2 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (dalej: EKPC), uznaje, iż do wymienionych w tytule omawianej wolności terminów należałoby dodać także wolność przekonań¹¹.

nistycznymi wsparte różnorodnymi źródłami, takimi jak Karta ONZ, deklaracje i rezolucje ONZ, a także deklaracjami organizacji religijnych i organizacji pozarządowych”, w: *Conscientious Objection to Military Service*. Raport Podkomisji ds. Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości ONZ, UN Publication, New York 1985, s. 3.

⁶ E. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii*, PWN, Warszawa 1990, s. 31.

⁷ Część autorów twierdzi nawet, iż użycie terminu „religia” zamiast „wyznanie” powoduje znaczne zawężenie omawianego przepisu i w gruncie rzeczy ochrona na jego podstawie dotyczy tylko religii, ale już nie innych przekonań opartych na niereligijnym światopoglądzie. Zob. szerzej J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 2 (73), s. 49–54 i cytowana tam literatura oraz K. Pyclik, *op. cit.*, s. 457–458.

⁸ Z 1989 r., tekst jedn. z 2005 r., Dz. U. Nr 231, poz. 1965.

⁹ Art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Dz. U. z 1993 r., Nr 284, poz. 61 oraz art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167; w oryginalnym tekście angielskim używa się zwrotu *religion* zamiast *belief*.

¹⁰ Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483.

¹¹ T. Jasudowicz, *Wolność myśli, sumienia, religii i przekonań*, w: B. Gronowska in., *op. cit.*, s. 319–320. Jednakże takie rozumowanie nie jest przyjęte powszechnie. Inni autorzy uznają, iż wolność przekonań jest po prostu organiczną częścią swobody myśli, sumienia i religii, o czym świadczą nawet tytuły monografii czy rozdziałów. Zob. np. P. M. Taylor, *Freedom of Religion. UN and European Human Rights Law and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 2; D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak, *op. cit.*, s. 263; P. Van Dijk, G.J. Van Hoof, *Theory and Practice of The European Convention on Human Rights*, Kluwer Law & Taxation Publishers, Boston 1990, s. 397.

Po tej pobieżnej (co wynika z charakteru niniejszej książki), aczkolwiek koniecznej, analizie podstawowych pojęć należy przejść do zbadania substancjalnej regulacji i praktyki międzynarodowej i krajowej dotyczącej wolności myśli, sumienia i religii.

2. Uniwersalny system ochrony praw człowieka

Art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (dalej: PDPC) stanowi, iż każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Uprawnienie to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań, a także wolność manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów.

Swoboda myśli, sumienia i religii jest również wsparta zakazem dyskryminacji, m. in. ze względów religijnych, w korzystaniu ze wszystkich praw i wolności zawartych w Deklaracji (art. 2) oraz prawem do zawarcia małżeństwa przez pełnoletnie kobiety i mężczyzn bez jakichkolwiek ograniczeń, także religijnych (art. 16). W PDPC stwierdzono również, iż realizacja prawa do nauki powinna się opierać na popieraniu zrozumienia pomiędzy grupami religijnymi (art. 26 ust. 3).

Wolność myśli, sumienia i religii, podobnie jak inne uprawnienia wyrażone w PDPC, może podlegać ograniczeniu na podstawie ogólnej klauzuli limitacyjnej wyrażonej w art. 29 ust. 2, stwierdzającym, iż każdy podlega tylko takim ograniczeniom, jakie są określone przez prawo, wyłącznie w celu zapewnienia należytego uznania i poszanowania praw i wolności innych oraz zaspokojenia słuszych wymagań moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu społeczeństwa demokratycznego. Podstawowym mankamentem wspomnianej regulacji jest możliwość ograniczenia sfery wewnętrznej (tzw. *forum internum* lub *inner circle*¹²) istoty ludzkiej przez władze publiczne.

Rozszerzenie i doprecyzowanie regulacji wolności myśli, sumienia i religii w systemie ochrony praw człowieka ONZ zawiera MPPOiP. Zasadnicza treść tej swobody zawarta jest, podobnie jak w PDPC, w art. 18 Paktu. Przepis ten powtarza częściowo postanowienia Deklaracji.

Użycie w ust. 1 tego artykułu sformułowania „wspólnie z innymi” świadczy o tym, że wolność myśli, sumienia i religii nie sprowadza się li tylko do wymiaru jednostkowego, ale ma także charakter grupowy. W związku z tym uprawnienie to zalicza się do tzw. zbiorowo wykonywanych praw człowieka¹³. Na gruncie systemu uniwersalnego jednak ochrona wolności myśli, sumienia i religii w postaci skargi na naruszenie tego prawa ze strony np. związku wyznaniowego jest znacznie utrudniona. Powodem tego jest rygorystyczne zawężenie podmiotów uprawnionych do składania skargi do Komitetu Praw Człowieka (dalej: KPC) tylko do jednostek¹⁴. Jednakże KPC złągodził w pe-

¹² O tym pojęciu szerzej P. M. Taylor, *op. cit.*, s. 115 i n.

¹³ Szerzej C. Mik, *Zbiorowe prawa człowieka. Analiza krytyczna koncepcji*, Wyd. UMK, Toruń 1992, s. 180 i n.

¹⁴ Wynika to wprost z treści art. 1 Protokołu Fakultatywnego do MPPOiP, Dz. U. z 1994 r.

wien sposób wymogi dotyczące *locus standi* w przypadku praw wykonywanych zbiorowo. Uznał on, iż „fakt, że kompetencja Komitetu do przyjmowania i rozpatrywania skarg jest ograniczona do spraw jednostek (artykuł 1 Protokołu Dodatkowego), nie powstrzymuje tych jednostek od możliwości twierdzenia, że działania albo zaniechania dotyczące osób prawnych i podobnych instytucji powodują pogwałcenie ich własnych praw”¹⁵.

Wśród egzemplifikacji działań, jakie obejmuje wolność myśli, sumienia i religii, dodatkowo wymieniono w art. 18 MPPOiP uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. KPC w swoich uwagach ogólnych dotyczących art. 18 Paktu podkreślił, że omawiany przepis chroni teistyczne, nieiteistyczne i ateistyczne przekonania oraz prawo do niepoddania się jakiegokolwiek religii lub wierzeniom. Terminy „przekonania” i „religia” mogą być zasadniczo interpretowane tak samo. Wolność wyznania nie ogranicza się do tradycyjnych religii albo do religii o cechach zinstytucjonalizowanych czy też praktyk analogicznych do tradycyjnych religii, ale również do nowych wyznań albo wyznań reprezentowanych przez mniejszości religijne¹⁶.

KPC uznał także, iż manifestowanie religii nie sprowadza się li tylko do czynności wymienionych *explicite* w art. 18 ust. 1 Paktu, ale może również polegać np. na noszeniu odpowiednich strojów, przestrzeganiu pewnych zwyczajów bądź diety lub na obchodzeniu określonych świąt¹⁷. Oznacza to, iż katalog czynności wymienionych we wspomnianym przepisie dotyczy tylko najważniejszych sposobów manifestowania wolności religii i przekonań oraz że ma on charakter otwarty. W ust. 2 art. 18 Paktu zakazano państwom-stronom wywierania przymusu, który stanowiłby zamach na wolność jednostek do posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru. Oznacza to możliwość wyboru przez ludzi religii lub przekonań, ich zmiany bez żadnych nacisków fizycznych lub psychicznych. Za niedozwolony przymus KPC uważa także jakąkolwiek dyskryminację ze względów religijnych lub światopoglądowych¹⁸.

MPPOiP wprowadza specjalistyczną klauzulę limitacyjną wolności myśli, sumienia i religii. Jej sformułowanie wyłącza możliwość jakiegokolwiek ingerencji władzy publicznej w sferę wolności myśli, sumienia oraz w wewnętrzną sferę wolności religii i przekonań, czyli we wspomniane już *forum internum*. Jedynie wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne do ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób. „Zatem, z punktu widzenia limitacji korzystania z tej wolności nie mamy do czynienia z prawem absolut-

Nr 23, poz. 80. Szerzej A. Michalska, *Komitet Praw Człowieka. Kompetencje, funkcjonowanie, orzecznictwo*, Wyd. EXIT i Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1994, s. 61–66.

¹⁵ General Comment No. 31 z 29.03.2004 r., *Nature of the General Legal Obligation on States Parties to the Covenant*, U.N. Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, pkt 9.

¹⁶ General Comment No. 22: *The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion* (art. 18) z 30.07.1993 r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 1 i 2.

¹⁷ *Ibidem*, pkt 4.

¹⁸ *Ibidem*, pkt 5 i 9.

nym w całości jego substancji chronionej, lecz z rozwarstwieniem na jej krąg wewnętrzny («*inner circle*») wykluczający ingerencję władzy publicznej oraz jej zewnętrzną manifestację, która takiej ingerencji nie wyklucza i podlega klauzuli limitacyjnej¹⁹. Dodatkowo ograniczeniom nie podlega również wyrażone w ust. 4 omawianego przepisu prawo do poszanowania wolności rodziców lub opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniem.

MPPOiP, podobnie jak PDPC, zakazuje jakiejkolwiek dyskryminacji oraz zróżnicowanego traktowania dzieci także ze względów religijnych. Art. 27 Paktu zapewnia również minimum praw mniejszości etnicznych, religijnych lub językowych, formułując zasadę, iż osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione m. in. prawa do praktykowania własnej religii.

Wolność myśli, sumienia i religii powiązana jest także z innymi swobodami wymienionymi w MPPOiP. Dotyczy to w szczególności stopniu wolności ekspresji. Możliwość manifestowania religii lub przekonań jest pewnym *lex specialis* tego uprawnienia. Podkreśleniem tego związku jest art. 20 Paktu, który zakazuje popierania w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, stanowiących podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu. Jest to szczególnie istotne w kontekście jakże aktualnych przejawów fundamentalizmu muzułmańskiego²⁰.

Istotnym podkreśleniem znaczenia wolności myśli, sumienia i religii dla poszczególnych jednostek jest uznanie, iż ust. 1 i 2 art. 18 należą do tzw. praw niederogowalnych, z czego wynika, że władze publiczne nie mogą zawiesić gwarancji wynikających z tych przepisów w przypadku zaistnienia wyjątkowego niebezpieczeństwa publicznego i wprowadzenia w związku z tym stanu nadzwyczajnego²¹.

Problemem mieszczącym się w zakresie omawianej wolności, który nie został rozwiązany ani w uniwersalnym, ani w regionalnych systemach ochrony praw człowieka, jest kwestia osób odmawiających odbywania przymusowej służby wojskowej ze względów sumienia, motywowanych przekonaniem religijnymi lub innymi, np. pacyfistycznymi, czyli tzw. objectorów. Podstawową przeszkodą do uznania sprzeciwu sumienia wobec pełnienia zasadniczej służby wojskowej w systemie uniwersalnym praw człowieka jest wyraźna regulacja art. 8 ust. 3 pkt c) ppkt ii) MPPOiP, stwierdzająca, iż termin „praca przymusowa lub obowiązkowa” nie obejmuje wszelkich świadczeń o charakterze wojskowym, a w krajach uznających uchylanie się od służby wojskowej ze względów religijnych wszelkich świadczeń na rzecz państwa wymaganych przez ustawę od osób uchylających się.

KPC uznał jednak, iż mimo że „Pakt bezpośrednio nie odnosi się do prawa do sprzeciwu sumienia, to KPC uważa, że takie prawo może zostać wywiedzione z art. 18 o tyle, o ile obowiązek użycia śmiercionośnej siły może poważnie

¹⁹ T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 320. Szerzej P. M. Taylor, *op. cit.*, s. 77–84.

²⁰ T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 320–321.

²¹ KPC wywodzi z tego faktu fundamentalny charakter wolności myśli, sumienia i religii. General Comment No. 22, pkt 1.

kolidować z wolnością sumienia i prawem manifestowania czyjejs religii albo przekonać²².

KPC w swoim orzecznictwie kilkakrotnie rozpatrywał skargi indywidualne dotyczące naruszenia przez państwa-strony art. 18 MPPOiP. W zdecydowanej większości przypadków organ chroniący przestrzegania Paktu uznawał, iż nie doszło tu do jego naruszenia. Skargi dotyczące działań motywowanych sprzeciwem sumienia wobec szerokiego spektrum działań militarnych reprezentują sprawy L. J. M. de Groot v. Holandia²³ oraz G. Van der Ent v. Holandia²⁴. Dotyczyły one odpowiednio skazania za udział w demonstracji przeciwko militarystyce oraz sprzeciwu wobec polityki sprzedaży broni przez rząd Holandii. Obie aplikacje KPC uznał za niedopuszczalne. Komitet nie poparł również skargi opartej na sprzeciwie sumienia wobec płacenia podatków na cele wojskowe²⁵.

Kolejną sprawą, którą rozpatrywał KPC na podstawie art. 18 Paktu, był kazus²⁶, w którym skarżący uznał, iż obowiązek noszenia podczas pracy w Kanadyjskiej Krajowej Kompanii Kolejowej kasku ochronnego zamiast tradycyjnego sikhijskiego turbanu narusza jego wolność religii i przekonać. Komitet dokonał jednak konkluzji, iż ustawodawstwo nakazujące pracownikom federalnym zabezpieczać się podczas pracy jest rozsądne i konieczne ze względu na obiektywne cele uprawnione, wyrażone w art. 18 Paktu.

Oprócz podstawowego uregulowania wolności myśli, sumienia i religii, swoboda ta jest fragmentarycznie uregulowana w uniwersalnym systemie ochrony praw człowieka w specjalistycznych konwencjach antydyskryminacyjnych, traktatach dotyczących pewnych kategorii ludzi, np. dzieci²⁷, oraz w licznych normach międzynarodowego prawa humanitarnego²⁸.

²² *Ibidem*, pkt 11. Starania organów ONZ dotyczące uznania sprzeciwu sumienia potwierdzają liczne dokumenty *soft law*, w których podjęto starania wypracowania pewnych, możliwych do zaakceptowania dla jak największej liczby państw, standardów uznania sprzeciwu sumienia wobec przymusowej służby wojskowej oraz wprowadzenia służby zastępczej, takich jak wspomniany wyżej Raport Podkomisji ds. Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości ONZ *Conscientious Objection to Military Service*, s. 3–10. Jednakże KPC w wielu Komunikatach potwierdził jednocześnie, że sprzeciw sumienia wobec służby wojskowej nie mieści się wśród praw chronionych przez MP-POiP. Zob. np. L.T.K. v. Finlandia, Communication No. 185/1984 z dn. 9.07.1985, UN Doc. A/40/40 (1985); J.P.K. v. Holandia, Communication No. 401/1990 z dn. 7.11.1991, UN Doc. A/47/40 (1994); T.W.M.B. v. Holandia, Communication No. 403/1990 z dn. 7.11.1991, UN Doc. A/47/40 (1994).

²³ Communication No. 578/1994 z dn. 14.07.1995, UN Doc. A/50/40 vol. 2 (1999).

²⁴ Communication No. 657/1995 z dn. 3.11.1995, UN Doc. A/51/40 vol. 2 (1997).

²⁵ Dr. Jerilynn Priori v. Kanada, http://www.cpti.ws/court_docs/canada/priori/hrc/priori_to_hrc.html, 20.05.2008 r.

²⁶ K. Singh Bhinder v. Kanada, Communication No. 208/1986 z dn. 9.11.1989, UN Doc. A/45/40 vol. 2 (1990).

²⁷ Art. 14 Konwencji Praw Dziecka, Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

²⁸ Ich wyчерpujące wyliczenia dokonuje T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 323. Zob. także T. Jasudowicz (opr. i wprowadzenie), *Prawa człowieka w konfliktach zbrojnych. Rekonstrukcja międzynarodowego prawa humanitarnego*, TNOiK, Toruń 1997, s. 79–88.

3. Europejski system ochrony praw człowieka

System ten jest uznawany za jeden z najlepiej chroniących prawa jednostki. W jego skład wchodzi trzy podsystemy: Rady Europy (dalej: RE), Wspólnot Europejskich/Unii Europejskiej (dalej: WE/UE) oraz OBWE/KBWE. Pierwszy z nich w sposób bardzo szeroki reguluje zakres i treść wolności myśli, sumienia i religii.

Wolność myśli, sumienia i religii uregulowana jest w sposób ogólny w art. 9 EKPC. Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPC) stwierdził, iż ta swoboda „jest jedną z podwalin «demokratycznego społeczeństwa» w znaczeniu Konwencji. W swym wymiarze religijnym stanowi ona jeden z najbardziej żywotnych elementów, który kształtuje tożsamość wiernych oraz ich koncepcję życia, ale jest to też cenny nabytek dla ateistów, agnostyków, sceptyków i niezainteresowanych. Od tego zależy nieodłączny od demokratycznego społeczeństwa pluralizm, o który przez wieki z poświęceniem walczone”²⁹.

Wolność myśli, sumienia i religii wyrażona w art. 9 EKPC zasadniczo nie odbiega w swojej treści od podobnych przepisów uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka. Ust. 1 wspomnianego artykułu stwierdza, iż każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Art. 9 EKPC chroni w pierwszym rzędzie sferę przekonań osobistych i religijnych jednostki, a więc to, co nazywa się forum wewnętrznym. Art. 9 ust. 1 pozwala zachować niezależność w sferze duchowej. Wolność ta nie może podlegać żadnym ograniczeniom³⁰.

Problemem, jaki tu się pojawia, jest kwestia, czy omawiana wolność może ulegać derogacji podczas ustanowienia przez państwa-strony EKPC stanów nadzwyczajnych. Otóż art. 15 ust. 2 EKPC nie wymienia wolności myśli, sumienia i religii wśród praw niederogowalnych. Jednakże w zgodnej opinii doktryny omawiana swoboda jest takim prawem, co wynika chociażby z zawartej w art. 15 EKPC klauzuli niesprzeczności derogacji z innymi zobowiązaniami międzynarodowymi wynikającymi z prawa międzynarodowego, a więc np. z art. 4 ust. 2 MPPOiP³¹.

Sfera przekonań osobistych i religijnych nie dotyczy ze swojej natury różnych grup ludzi lub ich organizacji, które nie dysponują taką sferą wewnętrzną. Stowarzyszeniom, w tym kościołom, odmawiano więc początkowo nawet uznania prawa do skargi przez podmioty zbiorowe z powodu niemożliwości posiadania i wykonywania przez osoby prawne praw zawartych w art. 9 ust. 1

²⁹ Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja* z dn. 25.05.1993 r., skarga nr 14307/88, ser. A, t. 260-A, pkt 31. Teza ta była wielokrotnie powtarzana. Zob. np. orzeczenie *Buscarini i inni v. San Marino* z dn. 18.02.1999 r., skarga nr 24645/94, Reports 1999, pkt 34; orzeczenie *Metropolitanalny Kościół Besarabii v. Mołdawia* z dn. 13.12.2001 r., skarga nr 45701/99, Reports 2001, pkt 114; *Partia Dobrobytu (Refah Partisi) i inni v. Turcja* z 31.07.2001 r., skargi nr 41340/98 i 41342-41344/98, pkt 49.

³⁰ Zob. na przykład orzeczenie *Kalac v. Turcja* z dn. 01.07.97, skarga nr 20704/92, Reports 1997-IV, pkt 27.

³¹ T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 321; P. van Dijk, G.J. van Hoof, *op. cit.*, s. 405-407.

EKPC³². Ostatecznie Europejska Komisja Praw Człowieka uznała, że „rozdzielenie między Kościołem a jego wyznawcami na podstawie art. 9 ust. 1 ma w istocie sztuczny charakter. Gdy organ kościelny składa skargę na podstawie Konwencji, czyni tak w rzeczywistości na korzyść swoich wyznawców. Należy zatem się zgodzić, iż organ kościelny dysponuje możliwością posiadania i wykonywania praw zawartych w art. 9 ust. 1 w swym własnym charakterze jako reprezentant wyznawców”³³.

Na poziomie europejskim często podkreśla się relacje pomiędzy wolnością myśli, sumienia i religii a innymi swobodami wyrażonymi w Konwencji. „Istnieje bezpośrednia współzależność pomiędzy art. 9 (1) i art. 4 (3) (b) regulującym sprzeciw sumienia, art. 10 dotyczącym wolności ekspresji, art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji odnoszącym się do rodzicielskiej kontroli nad edukacją dzieci. Jest też mniej bezpośrednia zależność pomiędzy art. 9 i art. 11 (dotyczącym wolności zgromadzeń i zrzeszania się)”³⁴.

Podobnie jak w systemie uniwersalnym, także zawarty w art. 9 ust. 1 EKPC katalog przejawów uzewnętrzniania religii lub przekonań nie jest zamknięty. W art. 9 Konwencji wylicza się formy, które może przybrać uzewnętrznianie swojego wyznania, a mianowicie uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Nie ma wątpliwości co do tego, że np. ubój rytualny jest czynnością religijną, której celem jest dostarczenie żydom mięsa zwierząt zabitych z zgodzie z zaleceniami religijnymi stanowiącymi zasadnicze aspekty praktykowania judaizmu³⁵.

Jednym z podstawowych warunków swobodnej realizacji wolności myśli, sumienia i religii przez jednostki i podmioty zbiorowe jest istnienie zasady rozdziału kościołów od państwa i jego neutralności światopoglądowej. Instytucje konwencyjne podkreśliły, że „zasada sekularyzmu jest bezapelacyjnie jedną z podstawowych zasad państwa zgodną z rządami prawa i z ochroną praw człowieka. Każde stwierdzenie, które nie akceptuje tej zasady, nie może być uznane za część wolności manifestowania swojej religii i nie jest chronione przez art. 9 Konwencji”³⁶. ETPC zanegował w związku z tym możliwość wprowadzenia prawa opartego na zasadach religijnych – szariatu (prawo koraniczne) w państwach-stronach Konwencji. Uznał on, że szariat wiernie odzwierciedla dogmaty i boskie zasady wynikające z religii, jest stały i niezmienny. Zasady, takie jak pluralizm w sferze politycznej lub stała ewolucja publicznych wolno-

³² Decyzja Kustannus i inni v. Finlandia z dn. 15.04.1996 r., skarga nr 20471/92, DR 85 ser. A, s. 29; skarga nr 3798/68, Collection 29, s. 70; skarga nr 734/76, DR5, s. 157.

³³ Decyzja X i Kościół Scjentologiczny v. Szwecja z dn. 5.05.1979, skarga nr 7805/77, DR 16, pkt 2.

³⁴ D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak, *op. cit.*, s. 263. Zob. także relacje między wolnością przekonań i religii a wolnością ekspresji w: P. van Dijk, G.J. van Hoof, *op. cit.*, s. 397 i 398.

³⁵ Orzeczenie Cha'are Shalom Ve Tsedek v. Francja z dn. 27.06.2000, skarga nr 27417/95, Reports 2000-VII, pkt 73–74. ETPC uznał w tej sprawie, że uniemożliwienie uboju rytualnego było naruszeniem art. 9 i dyskryminacyjnym traktowaniem w rozumieniu art. 14 EKPC.

³⁶ Orzeczenie Wielkiej Izby w sprawie Partia Dobrobytu (Refah Partisi) i inni v. Turcja z dn. 13.02.2003 r., Reports 2003-II, skarga nr 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98 pkt 93, zob. także opinię EKPC w sprawie Kalac v. Turcja, z dn. 27.02.1996 r., Reports 1997-IV, pkt 44 i *mutatis mutandis* orzeczenie Kalac v. Turcja, z dn. 01.07.1997 r., Reports 1997-IV, pkt 27–31.

ści, nie mają tam miejsca i są trudne do pogodzenia z zasadami demokracji oraz z Konwencją jako całością³⁷.

Ust. 2 art. 9 wprowadza klasyczną dla wielu przepisów EKPC klauzulę limicyjną. Trybunał strasburski, rozpatrując każdą skargę, bada ingerencję państwa w omawianą wolność przez pryzmat trzech testów: legalności, celowości i konieczności. Podczas rozważania ewentualnych naruszeń art. 9 EKPC organy strasburskie wielokrotnie podkreślały delikatność materii związanych z religią. W związku z tym działania państwa w tej sferze powinny być bardzo ostrożne, a jednocześnie organy władzy publicznej powinny dysponować odpowiednią podstawą prawną. Musi ona spełniać nie tylko kryteria przewidziane przez prawo lub zgodne z prawem, ale również charakteryzować się określoną jakością. Wymaganiami, jakie stawia przed normami prawnymi ETPC, są przewidywalność, dostępność i odpowiedni stopień precyzji umożliwiający jednostce właściwe zachowanie³⁸.

Ograniczeniami uzewnętrzniania wyznania i przekonań mogą być według art. 9 ust. 2 EKPC tylko limitacje przewidziane w prawie i konieczne w demokratycznym społeczeństwie ze względu na interesy bezpieczeństwa publicznego, porządku publicznego, zdrowia i moralności, wolności i praw innych osób. Nie ma wątpliwości, iż zgodnie z literalnym brzmieniem art. 9 ust. 2 Konwencji limitacja ta dotyczy tylko uzewnętrzniania religii lub przekonań. ETPC stwierdził, iż „fundamentalny charakter praw gwarantowanych w art. 9 ust. 1 jest też odzwierciedlony w sformułowaniu paragrafu przewidującego ich limitację. W odróżnieniu od drugich paragrafów art. 8, 10, 11, które obejmują wszystkie prawa wymienione w paragrafach pierwszych tych artykułów, limitacja w art. 9 dotyczy tylko «wolności manifestowania swojej religii lub przekonań». Czyniąc w ten sposób, uznaje się w nim, że w demokratycznych społeczeństwach, w których współistnieje kilka religii pośród jednej i tej samej ludności, może okazać się konieczne wprowadzenie ograniczeń tej wolności celem pogodzenia interesów różnych grup oraz zapewnienia poszanowania przekonań każdego”³⁹.

Konieczność z kolei oznacza, iż państwa mają pewien margines oceny w kwestii konieczności i zakresu ingerencji, ale margines ten podlega nadzorowi europejskiemu obejmującemu ustawodawstwo, decyzje je stosujące oraz orzeczenia sądów. ETPC określa, czy środki podjęte na poziomie krajowym były co do zasady usprawiedliwione i proporcjonalne⁴⁰. Prawo do wolności religii, gwarantowane na podstawie Konwencji, wyklucza jakkolwiek dyskrecjonalną kompetencję państwa do określenia, czy przekonania religijne lub środki używane do wyrażenia takich przekonań są prawowite. Szczególna dysproporcjonalność występuje w przypadku, gdy powodem ingerencji państwa jest niechętnie nastawienie do skarżących odpowiednich władz⁴¹.

³⁷ Orzeczenie Wielkiej Izby w sprawie Partia Dobrobytu (Refah Partisi) i inni v. Turcja, *op. cit.*, pkt 120.

³⁸ Orzeczenie Hasan i Chaush v. Bułgaria z dn. 26.10.2000 r., skarga nr 30985/96, Reports 2000-XI, pkt 85. Podobnie orzeczenie Metropolitanny Kościół Besarabii v. Mołdawia z dn. 13.12.2001 r., skarga nr 45701/99, Reports 2001, pkt 109; orzeczenie Święta Rada Najwyższa Wspólnoty Muzułmańskiej v. Bułgaria z dn. 16.12.2004, skarga nr 39023/97, pkt 88-89.

³⁹ Orzeczenie Kokkinakis v. Grecja, *op. cit.*, pkt 33.

⁴⁰ *Ibidem*, pkt 47.

⁴¹ Orzeczenie Manoussakis i inni v. Grecja z dn. 26.09.1996, skarga nr 18748/91, Reports 1996-IV, pkt 43 i 47.

W przypadku, kiedy sformułowania zawarte w aktach prawnych nie są absolutnie precyzyjne, istnieje potrzeba unikania nadmiernej sztywności oraz nadążania za zmieniającymi się okolicznościami. Oznacza to, że wiele przepisów prawnych może zawierać terminy, które są niejasne. Interpretacja i stosowanie takich przepisów zależy od praktyki. ETPC uznał, iż to do władz krajowych, a w szczególności do sądów należy interpretacja i stosowanie prawa krajowego, ale istnieje tutaj także kontrola europejska sprawowana przez Trybunał i Komisję Praw Człowieka⁴².

Organy strasburskie rozpatrywały w swoim orzecznictwie szereg spraw dotyczących art. 9 EKPC, także w związku z innymi wymienionymi wyżej uprawnieniami sformułowanymi w tym akcie prawnym. Do najważniejszych z nich należą orzeczenia *Kokkinakis v. Grecja* oraz *Kalac v. Turcja*, dotyczące tzw. prozelityzmu, czyli namawiania do zmiany religii. Taka możliwość jest inherentną częścią wolności wynikającej z art. 9 EKPC – i w przypadku greckiego świadka Jehowy jego skazanie zostało uznane przez ETPC za niezgodne z Konwencją; ale już w przypadku kazusu tureckiego, kiedy to skarżący żołnierz był wyznawcą fundamentalistycznej religii – w związku z wymogami m.in. dyscypliny i hierarchii wojskowej, ingerencję uznano za uzasadnioną.

W sprawie *Buscarini i inni v. San Marino* ETPC zanegował wymóg składania przysięgi na Ewangelię przez nowo wybranych parlamentarzystów jako godzący w ich prawa wynikające z art. 9 EKPC. W wielu sprawach trybunał strasburski uznał za niedopuszczalną arbitralną ingerencję państwa w prawo do tworzenia stowarzyszeń religijnych, wybierania ich władz, działalności oraz tworzenia domów modlitwy⁴³. ETPC potwierdził, iż zgodnie z art. 9 Konwencji możliwe jest wprowadzenie zakazu noszenia symboli religijnych – chust muzułmańskich w miejscach publicznych, takich jak np. uniwersytet⁴⁴.

W sprawach dotyczących związku art. 9 z art. 2 I Protokołu do EKPC sąd strasburski uznał, iż nie stanowią pogwałcenia praw gwarantowanych przez art. 9 sytuacje, w których organizowana jest w szkołach państwowych dobrowolna edukacja religijna lub gdy istnieje możliwość zwolnienia z obowiązkowych zajęć z religii, a także gdy przewidziane jest przyznawanie na świadectwach szkolnych stopni za uczestnictwo w takich zajęciach lub w alternatywnych zajęciach z etyki⁴⁵.

Realizacja wolności ekspresji, wyrażonej w art. 10 EKPC, może zostać ograniczona ze względu na uczucia religijne innych osób chronione w art. 9 Konwencji. W sferze opinii religijnych należy unikać w miarę możliwości wyrażań, które niepotrzebnie obrażają innych, naruszając ich prawa⁴⁶.

⁴² Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja*, *op. cit.*, pkt 40.

⁴³ Orzeczenia *Hasan i Chaush v. Bułgaria*; *Metropolitalny Kościół Besarabii v. Mołdawia*; *orzeczenie Święta Rada Najwyższa Wspólnoty Muzułmańskiej v. Bułgaria*; *Manoussakis i inni v. Grecja*, *Pentidis i inni v. Grecja* z dn. 9.06.1997, skarga nr 23238/94, Reports 1997–III.

⁴⁴ Orzeczenie Wielkiej Izby *Leyla Sahin v. Turcja* z dn. 10.11.2005, skarga nr 44774/98.

⁴⁵ Szerzej decyzja *Saniewski v. Polska* z dn. 26.06.2001, skarga nr 40319/98; C.J., J.J. i E.J. v. Polska z dn. 16.01.1996, skarga nr 23380/94. Kwestii powiązania prawa do nauki, w tym wychowania i nauczania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi rodziców, dotyczą także orzeczenia *Campbell i Cosans v. Wielka Brytania* z dn. 25.02.1982, ser. A t. 48 czy *Kjeldsen, Busk Madsen, Pedersen v. Dania* z dn. 21.03.1975, skargi nr 5095/71, 5920/72, 5926/72, ser. A t. 23.

⁴⁶ Orzeczenie *Otto-Preminger-Institut v. Austria* z dn. 20.09.1994, skarga nr 13470/81, ser. A

Z zakresu ochrony art. 9 wykluczony jest, z podobnych powodów jak w systemie uniwersalnym, sprzeciw sumienia wobec obowiązkowej służby wojskowej⁴⁷. Jednakże EPTC wykluczył możliwość powtórnego karania zakazem dostępu do zawodu zaufania publicznego objectora, który odbył karę za odmowę służby wojskowej⁴⁸.

W systemie ochrony praw człowieka RE wolność myśli, sumienia i religii sformułowana jest również w specjalistycznej konwencji chroniącej pewne szczególne kategorie jednostek – Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych⁴⁹.

W innym z podsystemów europejskich: UE/WE wolność myśli, sumienia i religii, podobnie jak inne swobody, nie były przez długi czas sprecyzowane. Wynika to przede wszystkim z faktu dość powolnego kształtowania się systemu ochrony praw człowieka UE/WE⁵⁰, co z kolei było konsekwencją skupienia się tej organizacji przede wszystkim na kwestiach gospodarczych⁵¹. Jednakże istnienie interesującej nas wolności deklarowano często w aktach o charakterze *soft law*⁵². Wolność myśli, sumienia i religii została także uznana w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości (dalej: ETS). W sprawie Preis⁵³ ETS rozpatrywał skargę kandydatki do pracy w organach wspólnotowych, która z powodu odbywania się egzaminów w dniu święta żydowskiego nie mogła w nich uczestniczyć z przyczyn religijnych. ETS uznał istnienie w systemie prawnym UE/WE swobody religijnej, jednakże w omawianej sprawie nie uwzględnił skargi powódki, co wynikało z niepoinformowania na czas o terminach, w których nie mogła ona wziąć udziału w egzaminach pisemnych⁵⁴.

t. 295. Por. decyzja Dubowska i Skup z dn. 18.04.1997, skargi nr 33490/96 ; 34055/96 oraz Kubalska i Kubalska-Holuj v. Polska z dn. 22.10.1997, skarga nr 35579/97.

⁴⁷ Raport Arrowsmith v. Wielka Brytania, z dn. 12.10.1978, skarga 7050/75, DR 19; decyzja Autio v. Finlandia z dn. 6.12.1991, skarga 17086/90, DR 72/245; Raninen v. Finlandia z dn. 7.03.1996, skarga 20972/92, DR 84-A. Szerzej M. Jastrzębski, *Sprzeciw sumienia wobec służby wojskowej w międzynarodowym systemie praw człowieka*, w: J. Knopek i D. J. Mierzejewski (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i regionalne w procesach globalizacji*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Staszica w Pile, Piła 2006, s. 81 i n. Ciekawą koncepcję uznania sprzeciwu sumienia na podstawie aktualnych postanowień EKPC przedstawił H. Gilbert, *The Slow Development of the Right to Conscientious Objection to Military Service under the European Convention of Human Rights*, „European Human Rights” 2001, nr 5, s. 562–564.

⁴⁸ Orzeczenie *Thlimmenos v. Grecja* z dn. 6.04.2000 r., skarga 34367/97, Reports 2000-IV.

⁴⁹ Szerzej art. 5–8 i 12 Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, Dz. U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209.

⁵⁰ W systemie wspólnotowym koegzystują pojęcia „praw człowieka”, „podstawowych praw człowieka” i preferowany przez Europejski Trybunał Sprawiedliwości termin „prawa podstawowe”. Pojęcia te nie są ostatecznie zdefiniowane i będą w tym opracowaniu używane zamiennie mimo ich pewnej odrębności. Szerzej J. Plaňavova-Latanowicz, *Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich i ochrona praw podstawowych*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2000, s. 20–26.

⁵¹ W początkowym okresie funkcjonowania WE panowało także przekonanie, iż ochrona praw człowieka jest w sposób satysfakcjonujący dokonywana w podsystemie RE. Szerzej o rozwoju systemu wspólnotowego w: I. Malinowska, *Prawa człowieka w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005, s. 33 i n.

⁵² Np. art. 4 Deklaracji Podstawowych Praw i Wolności Rady Europejskiej i Deklarację o Prawach Człowieka przyjęte odpowiednio 12 kwietnia 1989 r. oraz 29 czerwca 1991 r. Teksty wspomnianych dokumentów w: *Prawa Człowieka. Dokumenty międzynarodowe...*, s. 270–287.

⁵³ Orzeczenie ETS *Vivien Preis v. Rada*, sprawa nr 130/75, Zb. Orz. TS 1976.

⁵⁴ Taka treść orzeczenia spotkała się w doktrynie z pewną krytyką. Zob. np. J. Plaňavova-Latanowicz, *op. cit.*, s. 87.

Nową jakością w kwestii ochrony praw podstawowych w UE/WE stanowi Karta Praw Podstawowych (dalej: KPP). Wymienia ona w art. 10 wolność myśli, sumienia i religii. Treść ust. 1 tego przepisu jest podobna do odpowiednich artykułów MPPOiP oraz EKPC. Natomiast w ust. 2 art. 10 KPP uznaje się po raz pierwszy w międzynarodowym akcie prawnym, mającym szansę stać się wkrótce *hard law*, prawo do odmowy służby wojskowej ze względów sumienia, zgodnie z krajowymi ustawami regulującymi korzystanie z tego prawa. Umieszczenie takiego zapisu stało się możliwe dzięki istnieniu instytucji sprzeciwu sumienia wobec służby wojskowej we wszystkich porządkach krajowych państw-członków UE. Znaczenie tego zapisu osłabia zastosowanie w nim odesłanie do regulacji krajowych, co daje władzom publicznym dużą swobodę regulacji tej kwestii i nie sprzyja wypracowaniu wspólnego standardu traktowania objectorów.

W ostatnim europejskim podsystemie ochrony praw człowieka – systemie KBWE/OBWE – wolność myśli, sumienia i religii ma szczególne znaczenie. Wynika to z faktu umieszczenia tej swobody, jako jedynego konkretnie wymienionego uprawnienia, w treści podstawowej dla tej organizacji zasady VII AK KBWE⁵⁵. Wolność ta ma być przyznana wszystkim bez względu na rasę, płeć, język lub religię. Postanowienia rozszerzające treść swobody myśli, sumienia i religii zostały sformułowane w późniejszych dokumentach ludzkiego wymiaru KBWE/OBWE⁵⁶. Znaczenie standardów ochrony myśli, sumienia i religii osłabia jednak fakt ich politycznego, a nie prawnego, charakteru i uznania ich za normy *quasi-prawne* należące do „prawa miękkiego”⁵⁷.

4. Polski system ochrony praw człowieka

Podstawowym przepisem regulującym omawiane swobody jest art. 53 Konstytucji. Przyznaje on każdemu wolność sumienia i religii. Różni się to od regulacji międzynarodowej brakiem wymienienia swobody myśli. Dalsza część tego przepisu skupia się na kwestii wolności religii. Art. 53 ust. 2 określa sposoby realizacji wolności religii, zasadniczo podobne do uregulowań międzynarodowych⁵⁸. Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem, ale powinni uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania (art. 53 ust. 3 w zw. z art. 48 ust. 1 Konstytucji). Polska ustawa zasadnicza zezwala także na nauczanie religii w szkole

⁵⁵ *Prawa Człowieka. Dokumenty międzynarodowe...*, s. 200.

⁵⁶ Dotyczą one ogólnie ujętej wolności myśli, sumienia i religii oraz tego uprawnienia w kontekście praw osób należących do mniejszości narodowych. Zob. Paryska Karta Nowej Europy z 21 listopada 1990 r. Tekst polski (fragmenty): *ibidem*, s. 207 oraz pkt 9.4, 32.1, 32.2 i 33 Dokumentu spotkania kopenhaskiego w sprawie ludzkiego wymiaru KBWE z 29 czerwca 1990 r. Tekst polski: *ibidem*, s. 213–227.

⁵⁷ R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 216.

⁵⁸ Dodatkowo wspomniano tu o możliwości posiadania świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz wymieniono prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.

pod warunkiem nienaruszania wolność sumienia i religii innych osób. Nikogo nie można zmuszać do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych. Władza publiczna nie może również żądać od jednostek ujawnienia ich światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania⁵⁹.

Podobnie jak w MPPOiP i EKPC uregulowana jest klauzula limitacyjna omawianej wolności. Obejmuje ona tylko swobodę uzewnętrzniania religii, a nie samo posiadanie religii czy sumienia. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż różni się ona od generalnej klauzuli limitacyjnej art. 31 ust. 3 Konstytucji, gdyż wymienia się w niej wśród celów prawowitych ograniczenia, względów ochrony środowiska. Wolność sumienia i religii należy także, zgodnie z art. 223 ust. 1 Konstytucji, do praw niederogowalnych.

Literalnie rzecz ujmując, wydaje się, że art. 53 Konstytucji zdaje odnosić się przede wszystkim do wolności religii. Wynika to z faktu, że w większości ustępów (2, 4–6) art. 53 Konstytucji wymienia się głównie tę swobodę. We fragmentach omawianego przepisu wspomina się także o sumieniu, nauczaniu moralnym i o nieujawnieniu swojego światopoglądu. Termin „sumienie”⁶⁰ nie sprowadza się li tylko do przekonań religijnych, ale oznacza również możliwość przyjmowania przez jednostkę zespołu poglądów i zasad moralnych, filozoficznych i społecznych oraz postępowania zgodnie z tymi zasadami. Wolność sumienia byłaby więc „wystarczającą gwarancją poszanowania przez państwo poglądów czy postaw, silnie korespondując z zasadą bezstronności (neutralności) światopoglądowej państwa (władz publicznych)”⁶¹.

Takie rozumienie wolności sumienia wzmacnia użycie w art. 53 ust. 7 Konstytucji terminu „światopogląd” obok przekonań religijnych. Świadczy to o tym, iż ustawodawca polski przez wolność religii rozumie także wolność myśli i przekonań o charakterze niereligijnym. Zakaz wymogu ujawniania światopoglądu, przekonań religijnych i wyznania jest szczególnie ważny „z uwagi na poszanowanie wolności, praw i uczuć ludzi wierzących, niezależnie od ich przynależności do określonego związku wyznaniowego, jak też ludzi niewierzących, o których prawach Konstytucja wspomina w bardziej powściągliwy sposób”⁶². Wynika z tego, że wspomniany artykuł chroni też przekonania niereligijne. Należy jednak stwierdzić, iż regulacja wolności sumienia i religii w art. 53

⁵⁹ Uszczegółowieniem art. 53 Konstytucji jest ustawa o gwarancjach sumienia i wyznania. Powołuje się ona w swojej preambule na akty prawa międzynarodowego, takie jak PDPC, MPPOiP, AK KBWE. Określa m.in. sposoby realizacji wolności sumienia i wyznania, uzewnętrzniania religii, posiadania przedmiotów kultu, stosunki państwo – kościoły, sposoby zakładania, działalności, prawa i obowiązki, a także sposoby delegalizacji związków wyznaniowych.

⁶⁰ Art. 85 ust. 3 Konstytucji uwzględnia również sprzeciw sumienia wobec przymusowej służby wojskowej ze względów moralnych lub religijnych i umożliwia przyznanie objectorom zastępczej służby wojskowej. Problem nieprzyznawania takiej służby często pojawiał się w Polsce w latach 90. Szerzej K. Gołyński, M. Wędrychowski, *Odmowa pełnienia służby wojskowej w orzecznictwie sądów*, Wyd. EXIT i Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1996. Obecnie wraz z ogłoszeniem zakończenia poboru do końca 2008 roku problem ten traci na znaczeniu.

⁶¹ J. Szymanek, *op. cit.*, s. 57.

⁶² W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Zakamycze, Kraków 2000, s. 64. Podobnie: W. Uruszczak, *Prawo wyznaniowe*, Zakamycze, Kraków 1997, s. 14; J. Szymanek, *op. cit.*, s. 45-47; L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, K. E. Liber, Warszawa 1998, s. 112; P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, K. E. Liber, Warszawa 2000, s. 73.

Konstytucji wykazuje wiele nieścisłości, a jednocześnie preferowana jest tu ochrona przede wszystkim przekonań religijnych⁶³.

Ważną kwestią w kontekście wolności religii, jest zasada świeckości państwa. Art. 25 Konstytucji RP⁶⁴ ustanawia zasadę „przyjaznego rozdziału kościołów od państwa”⁶⁵. Stronnictwa polityczne ze swej istoty dążą do przejścia władzy i w związku z tym nie mogą faworyzować jakiegokolwiek religii lub światopoglądu. Wynika to z faktu, iż istotą tej zasady jest zabezpieczenie „z jednej strony przed wprowadzeniem prawa wyznaniowego, z drugiej zaś państwa, które kierując się w tej dziedzinie określoną ideologią może zmierzać w kierunku państwa zwalczającego religię, propagującego ateizm”⁶⁶.

W omawianym przepisie stwierdza się także, iż stosunki państwo polskie – Kościół katolicki określa konkordat i ustawy, a relacje z innymi kościołami regulują ustawy, które jednak są wynikiem uprzedniej umowy pomiędzy rządem a przedstawicielami tych związków wyznaniowych⁶⁷.

Przepisy dotyczące wolności sumienia i religii stały się przedmiotem bogatego orzecznictwa zarówno Trybunału Konstytucyjnego, jak i innych sądów⁶⁸.

⁶³ Co jest szczególnie widoczne w unormowaniu ust. 5 omawianego przepisu, który *explicite* określa granice uzewnętrzniania przekonań religijnych, nie wspominając o innych systemach wartości. Szerzej J. Szymanek, *op. cit.*, s. 59–60.

⁶⁴ Art. ten deklaruje również równouprawnienie związków wyznaniowych oraz nakazuje zachowanie bezstronności władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.

⁶⁵ Zasada ta jest niejednoznacznie rozumiana w doktrynie. Może to wynikać z faktu małej precyzji konstytucyjnego sformułowania o „autonomii i wzajemnej niezależności państwa i kościołów w swoim zakresie działań”. Por. M. Pietrzak, *Stosunki państwo – kościół w Nowej Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 11–12, s. 179; J. Krukowski, K. Warchołowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, PWN, Warszawa 2000, s. 63–66; J. Boć, *Komentarz do art. 25 Konstytucji RP*, w: J. Boć (red.), *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*, Kolonia Limitem, Wrocław 1998, s. 63; K. Pyclik, *op. cit.*, s. 454–455; P. Winczorek, *op. cit.*, s. 41.

⁶⁶ W. Skrzydło, *op. cit.*, s. 36.

⁶⁷ Obecnie jest to 14 ustaw. Ich wyczerpującego wyliczenia dokonuje K. Pyclik, *op. cit.*, s. 455–456.

⁶⁸ Szerzej T. Jasudowicz (red.), *Wolność religii. Wybór materiałów. Dokumenty. Orzecznictwo*, TNOiK, Toruń 2001, s. 143–174; A. Mączyński, *Wolność sumienia i religii w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. Raport polski*, w: *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym*, Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego – Numer Specjalny, Warszawa 1999.